

УДК 931/939 (37)

Михайло САЙКО

КОМЕДІЇ ПЛАВТА ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН В АНТИЧНОМУ РИМІ

У статті проаналізовані численні згадки про кредит і кредитні відносини, які містяться в комедіях Тита Макція Плавта: відомості про безвідсоткові і відсоткові позики, згадки про норму відсотка і про порядок його стягнення. Розглянуті суб'єкти кредитних відносин: лихварі-«процентники», банкіри (трапезити і аргентарії). Визначені основні пасивні й активні операції банкірів: депозитна справа, надання грошей у позику, розрахунки за дорученням клієнтів тощо. Проаналізовані згадки Плавта про банківську документацію, поручительство, депозитну діяльність храмів та інші важливі аспекти кредитних відносин у Римі кінця III – початку II ст. до н.е.

Ключові слова: комедія, позика, депозит, платіжне доручення.

Михаил САЙКО

КОМЕДИИ ПЛАВТА КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ КРЕДИТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В АНТИЧНОМ РИМЕ

В статье проанализованы многочисленные упоминания о кредите и кредитных отношениях в комедиях Тита Макция Плавта: сведения о беспроцентных и процентных займах, упоминание о норме ссудного процента и порядке его взимания. Рассмотрены субъекты кредитных отношений: ростовщики-«процентники», банкиры (трапезиты и аргентарии). Определены основные пассивные и активные операции банкиров: депозиты, предоставление кредитов, расчеты по поручению клиентов. Проанализованы упоминания Плавта о банковской документации, поручительстве, депозитной деятельности храмов, прочие важные аспекты кредитных отношений в Риме конца III – начала II в. до н. э.

Ключевые слова: комедия, заем, депозит, платежное поручение.

Mikhaylo SAYKO

COMEDIES OF PLAUTUS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF CREDIT RELATIONS IN ANCIENT ROME

The article analyzed numerous references to the loan and credit relations, which are mentioned in the comedies of Titus Maccius Plautus: information on interest-free and interest loans credit, the mention about the rate of interest and the procedure for its collection. The subjects of credit relations: money changers-«percenter», bankers (trapezitae and argentarii) have been considered. The article have been identified the basic passive and active operations of bankers: deposits, money loans, the debt payments on behalf of a client etc. Were analyzed the mentions Plautus about banking documents, guarantees, deposits of temples and other important aspects of credit relationship in Rome late III – beginning of II century BC.

Key words: comedy, loan, deposit, payment order.

Тит Макцій Плавт (Titus Maccius Plautus) (250 – 184 pp. до н. е.) – римський комедіограф, автор 21 комедії, які дійшли до нашого часу повністю чи у фрагментах. Твори Плавта називають «*comœdia palliata*» (паліум – грецький плащ), – тобто комедії на грецький сюжет, на відміну від *comœdia togata* (тога – римський одяг) – побудованих на римському матеріалі. Вони створювалися на сюжет або за мотивами творів грецьких комедіографів Менандра, Дифіла и Філемона. Дія цих комедій розгортається в Афінах, інших грецьких містах або на узбережжі Малої Азії, герої їх греки, проте Плавт постійно вводить численні деталі з римського побуту, культури, релігії, римського самоуправління. Така романізація була необхідна Плавту перш за все для того, щоб його комедії були зрозумілі римським глядачам, мало знайомим з реаліями давньогрецького життя. Але завдяки цій романізації комедії Плавта стали одним із найважливіших джерел для вивчення давньоримського суспільства другої половини III – початку II ст. до н. е.

Поряд з іншим, Плавт у своїх творах часто згадував у тому чи іншому зв'язку й відносини кредиту. Тому аналіз його творчості є абсолютно необхідним для дослідження кредитних відносин в Римі.

Оскільки в комедіях Плавта дивним чином поєдналися греко-римські реалії, то для розуміння та інтерпретації фактів, про які він повідомляє, були проаналізовані наукові дослідження, в яких розглядаються кредитні відносини як в античній Греції, так і у Римі. Серед робіт першої групи варто відзначити капітальну монографію «Державний бюджет афінян» Августа Бека [13], а також змістовні роботи Б. Бухеншютца [14] і К. Гюльмана [17]. Ці дві останні хоч і не присвячені спеціально питанням кредиту, проте містять важливі відомості, що стосуються цієї теми. Серед інших робіт відзначимо статтю В. Андреєва [1] і декілька робіт Л. Глускіної, з яких ми наводимо дві найважливіші [2; 3].

До другої групи робіт, які використовувалися при вивченні кредитних відносин у Римі, віднесемо фундаментальні дослідження В. Краута [18], Г. Блюмнера [12], Йоахіма Мадвіга [20], К. Смирнова [7] та інших. Власне, більшість посилань на фрагменти з комедій Плавта ми знайшли у цих останніх роботах. Проте ці фрагменти не систематизовані, бо означені автори й не ставили перед собою такого завдання. Тому роботи, яка була б спеціально присвячена вивченню кредитних відносин за комедіями Плавта, до цього часу немає і наша стаття покликана заповнити цю прогалину.

У нашій роботі проаналізовано 11 комедій Плавта: «Вакхіди» («*Bacchides*») [23], «Грубіян» («*Truculentus*») [31], «Клад» («*Aulularia*») [22], «Куркуліон» («*Curculio*») [25], «Віслики» («*Asinaria*») [21], «Перс» («*Persa*») [28], «Бранці» («*Captivi*») [24], «Привид» («*Mostellaria*») [27], «Псевдол» («*Pseudolus*») [29], «Три монети» («*Trinummus*») [30], «Епідік» («*Epidicus*») [26].

Персонажі цих комедій Плавта постійно беруть гроші в позику, віддають позичені гроші кредиторам, шукають гроші для того, щоб погаси-

ти позику. Позики могли бути відсотковими і безвідсотковими. У грецьких містах практикувалося декілька видів безвідсоткової позики. Зокрема, одним із її видів були так звані «еранос-позики», які надавалися людині, що потребувала грошей, групою її друзів і знайомих, один з яких виступав у ролі організатора. Ця позика була безвідсотковою і виплачувалася боржником у розстрочку. Участь у ролі кредитора в ераной-об'єднанні вважалася проявом громадянської солідарності, гуманності і високих моральних якостей [3, с. 101-119]. Безвідсоткову позику могла надати і окрема особа, але такого роду позики практикувалися між друзями й розглядалися як дружня послуга [1, с. 25].

Плавт жодного разу не згадав про еранос-позики, очевидно тому, що вони не практикувалися римлянами, але декілька разів згадав про безвідсоткові позики, які надавалися друзями. Зокрема, в комедії «Куркуліон» Федром послав свого парасита¹ Куркуліона до свого приятеля в Карію² позичити гроші («hinc parasitum in Cariam misi meum petitum argentum a meo sodali mutuom») [25, 66]³. Такі ж самі плани позичити грошей у когось із друзів були і в Калікла з «Трьох монет» [30, 758]. Для означення безпроцентної позики Плавт вживав латинський термін «mutuum». Шоправда, цей термін означав позику взагалі, незалежно від того, процентна вона чи ні, однак, зважаючи на те, що для стягнення відсотка необхідно було, у відповідності до закону, скласти особливу угоду, вживання цього терміна є правомірним.

Плавт відзначає, що бажаючих надати безвідсоткову позику було не багато. Так, Куркуліон не знайшов грошей на викуп Планесії, Калідор скаржився, що не може знайти грошей на викуп Фенікії [29, 80], і у розпачі заявив, що безпроцентна позика взагалі відійшла в минуле, «знищена і сама назва безвідсоткової позики» («quin nomen quoque jam interiit mutuom») [29, 295]. А Стасим у «Трьох монетах» проголосив вічну істину: коли даєш другові в борг, то «або друга втратиш, або гроші» [30, 1051-1053].

Більшість позик, про які веде мову Плавт, надані під відсоток. Для означення відсоткової позики Плавт вживав термін «fenus» («foenus») – «відсоток», або «usuris» – прибуток. Так, про «fenus» веде мову Куркуліон, порівнюючи діяльність банкіра Лікона з сутенерством: «ті (сутенери) гублять розпустою, а він катує людей відсотками» [25, 508]. Про надання грошей під відсоток (argentum in faenus) веде мову раб Деменета Леонід у «Віслюках» [21, 428-429], Стратипокл в «Епідіку», намагаючись знайти

¹ Парасит – традиційний персонаж античної комедії, людина, яка живе за рахунок багатія, розважаючи його лестощами і жартами. Виконував доручення патрона.

² Карія – історична область на південно-західному узбережжі Малої Азії.

³ Цитати з творів Плавта даються таким чином: перша цифра – номер у списку, друга цифра – рядок.

40 мин для негайної виплати грошей, взятих у борг під відсоток [26, 114-115]. Сутенер Баліон у відповідь на скаргу Калідора, що не знайшов грошей для викупу Фенікії, радить йому піти до «процентщика» (про це див. нижче. – Авт.) і пообіцяти тому більший відсоток, ніж інші («ad danistam devenires, adderes faenusculum») [29, 286-287]. Декілька раз про надання грошей під відсоток вів мову «процентщик» Місаргірид у «Привиді»: запевняв, що поточний рік є найгіршим для надання грошей під відсоток (argento faenori) [27, 532-533], скаржився на те, що Філохамет не хоче віддавати ні відсотка, ні грошей («neque faenus neque sortem argenti...») [27, 560-561], намагався все ж таки отримати відсоток у згаданого Філохамета [27, 580] тощо. Термін «usuris» зустрічається в «Грубіяні» [31, 70-73].

Один-єдиний раз Плавт згадує про норму відсотка, розповідаючи про те, що Стратипокл взяв гроші під відсоток у Фівах у «процентщика» («eum argentum sumpsisse apud Thebas ab danista faenore») [26, 252]. Розмір відсотка складав дві монети з мині на день («in dies minasque argenti singulas nummis») [26, 54]. У російському виданні Плавта термін «монета» («nummus») перекладений як «драхма» [6, с. 524]. Якщо взяти до уваги, що в мині містилося 100 драхм, то у цьому випадку позичковий відсоток склав би 2% на день, або 730% річних, тобто був би непомірно великим. Проте, з цим трактуванням аж ніяк не можна погодитись, бо «nummus» в латині – це початково «sestertius nummus», тобто монета номіналом в сестерцій. З драхмою (аттична драхма = 4,366 г) в римській грошово-ваговій системі ототожнювався денарій (початково 4,548 г срібла, а з 217 р. до н. е. – 3,90 г). З сестерцієм, який складав 0,25 денарія (початково 1,117 г срібла, а з 217 р. до н. е. 0,975 г) ототожнювався в аттичній ваговій системі обол = $\frac{1}{6}$ драхми = 0,728 г. Таким чином, Плавт веде мову про позичковий відсоток не в 2 драхми, а в 2 оболі з мині, що складало 10% місячних, або 120% річних. Ця остання цифра також досить велика, але, все ж таки, значно ближча до істини.

За даними дослідників, звичайний відсоток, який стягувався в грецьких містах, дорівнював 12% річних [13, с. 164], хоча відомі випадки стягнення 10% [14, с. 498], 12,5% [3, с. 82], 16% [13, с. 163], 18% [1, с. 26], 24% [14, с. 498], 30% [2, с. 233], 36% [13, с. 168]. Але, оскільки розміри відсотку законодавчо в Греції не обмежувалися і встановлювалися за домовленістю сторін [14, с. 498], тому, в принципі, можливий би був будь-який відсоток і у грецькому місті угода, описана Плавтом, була б визнана законною. За римським законодавством розмір позичкового відсотка був обмежений $8\frac{1}{3}\%$ річних (fenus unciarium) у відповідності із законом Дуілія-Мененія 352 р. до н. е. [9, с. 41]. І хоча в кінці III – першій половині II ст. цей закон був уже достатньо забутий і фактично не виконувався, навряд чи у суді претора ця угода була б визнана законною. Тому, скоріш за все, у даному випадку ми маємо справу з однією з багатьох гіпербол Плавта.

Далі нам необхідно розібратися у тому, хто ж надавав кредити під відсоток. Серед кредиторів можна зустріти звичайних людей, які позича-

ли гроші вряди-годи. Згадки про таких людей можна зустріти в промовах грецьких ораторів які наводять наші автори [2, с. 223; 3, с. 94], проте в комедіях Плавта згадок про таких людей ми не зустрічаємо. Але він називає декілька категорій осіб, які займалися проведенням позичкових операцій професійно.

Перша категорія – це так звані «процентщики» («*feneratores*») – приватні особи, які заробляли на життя тим, що надавали бажаючим позики під відсоток, але не виконували ніяких інших банківських операцій. Називаючи їх, Плавт не застосовує латинський термін «*feneratores*», а називає їх на грецький манер «*danista*». Так, Стратипокл в «Епідіку» взяв гроші у процентщика з Фів («*ab danista apud Thebas*») [26, 54; 115], («*apud Thebas ab danista faenore*») [26, 252]. («*Accipe argentum hoc, danista*») [26, 646]. Саме до «*danista*» порадив звернутися Каліклу сутенер Баліон у цитованому вище фрагменті з комедії «Псевдол» [29, 287], а *danista* Місаргірид є одним із головних персонажів комедії «Привид» [27, *Personae*].

Крім «*danista*», у ролі кредиторів Плавт часто згадує трапезитів (*trapesitae*) і аргентаріїв («*argentarii*»). Трапезитом був Лікон в «Куркуліоні» [25, 345; 359]. Стасим у комедії «Три монети» винен трапезиту Олімпіку 1000 драхм («*Trapezitae mille drachumarum Olympicis*») [31, 425]. Трапезити згадуються також у комедіях «Віслюки» [21, 438] і «Бранці» [24, 193]. Причому, терміни «*danista*» і «*trapesitae*» не є синонімами, персонажі комедії «Епідік» їх чітко розрізняють [26, 142-143]. Термін «аргентарій» зустрічаємо в комедіях «Віслюки» [21, 118], «Перс» [28, 434], «Клад» [22, 529-530], Куркуліон [25, 377].

Трапезит – буквально «людина за столом» (від. грец. «трапеза»), який займався перевіркою монет і обміном їх за певним курсом за певну винагороду. Український термін для означення цього заняття – «мінйяло». Аргентарій (від лат. «срібло») – це теж мінйяло, тобто, «трапезит» і «аргентарій» – означають не дві різні професії – це грецька назва мінйяла і її латинський відповідник. Ототожнення цих двох термінів закономірне, тому що першими банкірами в Римі були саме греки і всі основні прийом роботи римські банкіри взяли від грецьких [17, с. 185]. Внаслідок того, що діяльність мінйял була пов'язана з грішми, вони поступово освоїли й інші банківські операції і серед них – надання процентних позик.

Таким чином, Плавт виділяє дві категорії кредиторів: «*danista*», для яких надання кредитів було основним видом діяльності, і мінйял-банкірів (трапезитів і аргентаріїв), для яких надання кредитів під відсоток було важливим, але далеко не єдиним напрямком діяльності.

Основним місцем роботи мінйял була центральна площа міста, яка у греків носила назву агора, у римлян – форум. Так, коли Деменет у «Віслюках» сказав, що йде до аргентарія Архібула, Лібан уточнює: «тобто, на форум?» («*nempe in foro?*») [21, 117-118]. Форум як місце перебування аргентаріїв згадується також в комедії «Перс» [28, 435]. Аргентарії працювали у спеціальних будках, які носили назву *argentariis* [31, 70]. В само-

му Римі ці будки називали «тавернами» («*tabernae argentariae*»), бо спочатку їх споруджували з дощок (*tabulae*) і колод. Проте вони зберегли свою назву і після того, як їх перебудували з каменю. Таверни тягнулися двома паралельними рядами з південного і північного боку Римського форуму. Довгий час їх ніяк не відрізняли, але у 210 р. до н. е. ті таверни, що розташовувалися на північному боці форуму, згоріли і були відновлені лише у 192 р. Вони отримали назву «нові» (*tabernae novae*). Таверни ж, розташовані на південному боці форуму, стали називати «старими» (*tabernae veteres*). Про те, що у «старих тавернах» дають гроші під відсоток, натякнув хораг у комедії «Куркуліон», коли перераховував найбільш популярні місця Рима («*sub veteribus, ibi sunt qui dant quique accipiunt faenore*») [25, 480].

Центральною деталлю будки аргентарія був стіл, за яким сидів сам мініяло. Так, Каппадок у комедії «Куркуліон», розповідаючи про те, що Лікон спішно шукає гроші, сказав, що той «оббігав усі столи» («*omnis mensas transit*») [25, 682]. Іншу згадку про столи аргентаріїв зустрічаємо в комедії «Псевдол» [29, 296].

У цитованій вище промові хорага згадується ще одне місце перебування аргентаріїв у Римі – храм Кастора (один із Діоскурів): «тим, хто збирається біля храму Кастора (*Castoris*), вірити не варто» [25, 481]. Аргентарії тримали гроші у цьому храмі, бо тримати всі свої капітали в тавернах було досить небезпечно, а також збиралися біля огорожі цього храму [15, VIII, 18]. Там була своєрідна біржа, на якій ділові люди укладали контракти, ділилися новинами тощо.

Аргентарії і трапезити проводили не лише активні, але й пасивні операції. Зокремі, вони брали гроші на депозит [1, с. 27]. У Плавта знаходимо декілька згадок про депонування грошей у банкірів. Так, у комедії «Куркуліон» воїн Ферापонтігон зберігав гроші у трапезита Лікона [25, 345; 536; 541-542]. Гегіон у «Бранцях» збирається підраховувати, скільки його грошей лишилося на рахунку у трапезита [24, 193].

Точно визначити характер цих депозитів досить важко. Скоріш за все, це були внески до запитання. Цю думку підтверджує фрагмент з комедії «Полоняники». Там Гегіон, відправляючи одного з бранців на батьківщину, пропонує йому піти з ним до трапези та отримати гроші на дорогу [24, 449]. Якби внесок був строковий, навряд чи Гегіон так легко пішов би на скасування депозитного договору. Що стосується внеску Ферапонтігона, то його взагалі, як буде видно нижче, можна розглядати як поточний рахунок і про строки мови не може бути.

Ще більш важливо з'ясувати, були ці депозити процентними чи безпроцентними внесками. Загальне правило таке: якщо клієнт погоджувався на використання банкіром грошей для активних операцій, він отримував процент на свій внесок. Якщо ж банкір брав гроші клієнта на збереження, то у цьому випадку клієнт оплачував послуги трапези. В римському праві розрізняють два типи договорів у відповідності з вищеописа-

ним правилом. Перший тип договору – договір збереження (*depositum*). Гроші клієнта поміщали в окремий мішок, який опечатувався печатками депонента і депозитарія. Зрозуміло, що депозитарій не мав права використовувати задепоновану суму для власних операцій, а гроші мали бути повернуті за першою вимогою. За збереження грошей клієнт сплачував гроші депозитарію. Іншим типом договору був «*depositum irregulare*» – договір збереження незапечатаних грошей. Банкір мав право користуватися цими грошми і за це сплачував клієнту відсоток. У випадку банкрутства у першу чергу задовольнялися претензії тих клієнтів, які передали гроші на збереження, а в останню чергу – тих, хто мав процентні внески, бо вони усвідомлювали ті ризики, які були пов'язані із використанням грошей [16, XVI, III, 7, § 2]. Однак ця норма «Дигест» була сформульована Ульпіаном у II чи на початку III ст.н. е. і нам невідомо, чи були ці норми чинними в часи Плавта.

Що стосується грецьких реалій, то Л. Глускіна виділяє в обігових коштах трапези власні гроші трапезита (*aphorme*) і внески, надані клієнтами у розпорядження трапезита (*parakatathekai*) [3, с. 77]. На думку В. Андреева, означені внески у більшості трапез були не процентними, а клієнти використовували трапезу лише як місце для збереження грошей [1, с. 40-41].

У Плавта немає ніяких відомостей ні про виплату процентів клієнтам банкірами, ні про оплату клієнтом послуг банкіра за зберігання грошей і проведення поточних операцій. Тому ми ризикнемо припустити, що у часи Плавта банкіри за домовленістю з клієнтами використовували їх гроші, не сплачуючи відсотка, але натомість не брали винагороди ні за зберігання грошей, ні за виконання інших операцій з грошми за дорученням клієнта. Для такої організації роботи необхідно було мати достатньо значний стабілізаційний фонд або ж миритися у своїй роботі зі значно більшими ризиками, ніж сучасні банкіри. Думається, що ніякого стабілізаційного фонду ніхто з трапезитів не тримав, бо це суттєво зменшило б прибутки трапези і навряд чи античні банкіри дозволили б собі таку розкіш. Скоріш за все, у звичайних обставинах трапеза працювала достатньо ефективно і без такого фонду, але у випадку пред'явлення вимоги повернення грошей зразу ж декількома клієнтами вона неминуче банкрутувала.

Нам відомі численні випадки банкрутств трапезитів [14, с. 506; 3, с. 73; 77], та й у «Дигестах» досить детально розписана процедура банкрутства. В «Куркуліоні» Плавт також торкається цієї теми. Зокрема, трапезит Лікон скаржиться, що його багатство існує лише в уяві недоброзичливців, бо він багатий до того часу, поки не доведеться віддавати борги (тобто, депозити клієнтів) [25, 373].

Однією з найважливіших функцій аргентаріїв було посередництво у платежах. Для взаєморозрахунків було два можливих способи. По-перше, покупець міг розрахуватися з продавцем готівкою, грошми, які зберігалися вдома. Ця операція носила назву «*de domo*». В «Куркуліоні» в од-

ному з епізодів Лікон розрахувався з Каппадоком готівкою: («*reddit argentum domo*»). [25, 685]. Однак, цей спосіб розрахунків мав суттєві недоліки. По-перше, тримати значні суми готівкою вдома було досить небезпечно і зберігання в трапезі було більш надійним. По-друге, покупець не мав ніякої гарантії, що продавець (чи отримувач грошової суми за будь-яку послугу) не оспорить сам факт виплати грошей – розрахунок бо відбувався без свідків.

Тому набагато більш популярними були розрахунки через трапезу. Клієнт депонував гроші у трапезі і у разі необхідності якогось платежу відправлявся зі своїм контрагентом до неї, де трапезит здійснював виплату. Таким чином, платіж здійснювався при свідках, причому банкір вважався більш надійним свідком, ніж приватна особа, бо за характером своєї діяльності трапезити повинні були дотримуватися об'єктивності і дорожити своєю репутацією в діловому світі. Внаслідок цього виплата грошей через трапезу давала певні гарантії законності угоди і запобігала спробам отримувача грошей заперечувати в подальшому факт платежу. Клієнт міг помістити певну суму грошей у трапезу спеціально для виплати боргу, купівлі якоїсь необхідної для нього речі тощо. Приклади таких розрахунків наводять Б. Бухеншютц [14, с. 505], А. Бек [13, с. 160], Л. Глускіна [3, с.76; 84; 85].

У Плавта можна знайти декілька випадків розрахунків через трапезу. Так, у «Псевдолі» сутенер Баліон запросив Гарпага для розрахунку піти на форум (до трапези та. – Авт.) («*hac ad forum, ut solvam*») [29, 1230]. У цитованому вже фрагменті з «Бранців» Гегіон запропонував Філократу отримати гроші на дорогу в трапезі [24, 449], у «Віслюках» Деменет у присутності трапезита розрахувався з торговцем вином Ексерамбом (21, 438).

Повідомлення клієнта банкіру про необхідність виплати могло здійснюватися не лише через усний наказ, але й за допомогою письмового доручення (*delegare ab argentario*), яке, як правило, було дійсним при пред'явленні персня з печаткою чи запечатане цією печаткою.

У Плавта навкруг однієї такої угоди закручений весь сюжет комедії «Куркуліон». Для подальшої роботи нам варто цей сюжет коротко переказати. Місце дії комедії – місто Епідавр у Греції. Молода людина, Федром, закоханий в рабиню Планесію. Але її господар Каппадок – сутенер, який хоче використати Планесію як повію. Її необхідно якнайшвидше викупити, але у Федрома немає грошей. Комедія починається з того, що Федром посилає свого парасита Куркуліона (*Curculio*) в одне з міст Карії позичити гроші у свого друга. Як і очікувалося, Куркуліон не зміг взяти безвідсоткову позику, але, натомість, він познайомився з воїном Ферапонтігоном (*Therapontigonus*), який вже домовився з Каппадоком про купівлю Планесії. В розмові з Куркуліоном Ферапонтігон повідомив, що гроші, які складали ціну дівчини, він помістив на депозит у банкіра Лікона (*Лусо*), який отримав доручення віддати ті гроші тому, хто привезе листа від воїна, щоб викупити дівчину [25, 345-346]. Цей посланець пови-

нен був пред'явити обумовлений знак (*signum*) – перстень з печаткою Ферапонтігона: щитоносець, що розсікає мечем слона («*clupeatus elephantum ubi machaera dissicit*») [25, 424]. Куркуліону вдалося, під час гри в кості, зняти цей перстень із пальця захмелілого воїна. Повернувшись в Епідавр, Куркуліон підробив лист-доручення банкіру, запечатавши його печаткою Ферапонтігона. Далі банкір, у відповідності з дорученням, виплатив гроші за дівчину сутенеру. Федром уже був готовий забрати Планесію, але несподівано з'явився Ферапонтігон, який пред'явив свої права на дівчину. Завершується комедія щасливим фіналом: Планесія виявилася сестрою Ферапонтігона. Каппадок повернув гроші, а Федром справив весілля з Планесією.

Саме доручення виготовлялося на дерев'яній табличці, покритій воском (*tabella*) [25, 346, 422, 432, 545]. Таблички виготовлялися з дерева твердих порід (бука, дуба, кипариса), іноді з рогу чи слонов'ячої кістки. Одна сторона була, як правило, гладкою, а зворотна мала невелике рівне заглиблення, в яке наливався тонкий шар воску, зазвичай чорного кольору. По ньому писали стилем (металевим стержнем із загостреним кінцем) (*stilum*). Другий кінець стиля мав форму лопаточки, за допомогою якої загладжували написаний текст [11, с. 66].

Як видно з опису Плавта, обов'язковим елементом, необхідним для переказу грошей, була наявність персня з печаткою господаря. Для того, щоб банкір виконав доручення клієнта, лист-доручення необхідно було запечатати цією печаткою або ж пред'явити перстень банкіру. Такий перстень мав при собі кожний вільнонароджений римлянин; у вершників і сенаторів вони були золотими, а у всіх інших – залізними. У цій процедурі перстень використовувався як «символ» (*symbolum*), тобто, взаємообумовлений знак між банкіром і клієнтом. До речі, символом міг бути не лише перстень, а й будь-який інший предмет, скажімо, розломлена навпіл монетка, одна половина якої передавалася клієнту, а друга залишалася у банкіра. Однак у Плавта в усіх випадках у як символ використовувався перстень з печаткою.

Про символ Плавт згадав не лише в «Куркуліоні», але і в двох інших комедіях: «Вакхиди» і «Псевдол». У комедії «Вакхиди» афінянин Нікобул послав свого сина Мнесілоха в Ефес отримати гроші у свого друга Архідеміда. Мнесілох мав пред'явити платіжне доручення і перстень як символ. У комедії Архідемід спочатку відмовився сплачувати гроші, назвавши перстень підробленим [23, 263], і виплатив борг лише перед судом претора (див. нижче). У «Псевдолі», так само як і у комедії «Куркуліон», хитрий раб Псевдол (*Psevdol*) допоміг своєму господарю викупити його коханку у сутенера за допомогою персня-печатки іншого покупця [29, 55-58].

Для того, щоб не прогоріти, аргентарії та, власне, й приватні особи повинні були вести підрахунки своїх активів і пасивів. У Плавта є декілька згадок про такі підрахунки. Так у той момент коли Куркуліон прийшов з підробленим листом до трапези Лікона, той якраз завершив під-

рахунок наявних грошей і внесків [25, 371-372]. Розрахунки свого грошового балансу з трапезою проводив також Гегіон у «Бранцях» [24, 193].

Для проведення цих розрахунків використовувалися спеціальні рахункові книги. Їх вели як грецькі трапезити [3, с. 71], так і римські аргентарії. Таких книг велося декілька. Зокрема, чорнові і тимчасові записи заносилися до щоденника (*adversaria*). Цей щоденник виконувався на восковій дощечці (*adversaria quam tabulae*), подібній тій, яка була описана. Раз на місяць відомості з нього переносилися в основну бухгалтерську книгу, а попередні записи стиралися. Ця основна книга носила назву «книга прибутків та видатків». Вона могла виконуватися на воскових дощечках і тоді носила назву «*tabulae accepti et expensi*» або просто *tabulae*. Ця книга складалася з окремих дощечок-таблиць, покритих воском і зв'язаних між собою. Один край таблички просвердлювали в двох-чотирьох місцях, а в отвори продівали шнурки чи ремінці, за допомогою яких з'єднувалися дві (диптих), три (триптих) або декілька (поліптих) табличок [11, с. 20]. Написи, як і у попередньому документі, виконувалися стилем. Сама дощечка була поділена на дві частини: над однією надписувалося «асцепті», над другою був напис «expensi» («прибутки» і «видатки»). Частота книги прибутків і видатків виконувалася у вигляді сувою із папіруса («кодексу») і тоді носила назву («*codex accepti et expensi*»).

У Плавта «*tabulae accepti et expensi*» згадується один-єдиний раз в комедії «Грубіян» у монолозі Дініарха. Він зауважив, що у будках аргентаріїв (*argentariis*) ведуться книги (*tabulis*), в яких підраховуються відсотки (*usuraria*), причому, на думку Дініарха, аргентарія більше цікавлять прибутки, а не виплати клієнтам (борги) («*accepta dico, expensa ne qui censeat*») [31, 70-73].

Зауважимо, що незважаючи на те, що банкіри були необхідним елементом структури античного суспільства, особливою повагою вони не користувалися. Про це відомо з промов давньогрецьких ораторів [3, с. 90], про це ж ведуть мову персонажі комедій Плавта. Так, у «Персі» Дордал скаржиться на нечесність банкірів, які намагаються обдурити клієнтів [28, 434-436], а Куркуліон заявив Лікону, що трапезити мучать людей відсотками [25, 508]. Далі Куркуліон веде мову про те, що діяльність трапезитів не зовсім законна, стверджуючи, що в Римі були прийняті закони що забороняють їх діяльність. Тут Плавт натякнув на законопроект народного трибуна Люція Генуція (*L. Genucium*), прийнятий у 342 р. до н.е. У відповідності з цим законом, будь-яка угода, в якій передбачалося стягнення відсотків на позику, вважалася незаконною [19, VII, 42]. Однак в умовах становлення товарно-грошового господарства цей закон був нежиттєздатним і виконувався вряди-годи.

Подальші відомості про кредитні відносини в Римі, які наводить Плавт, досить фрагментарні. Зокрема, у «Віслюках» раб Леонід, намагаючись вразити торгівця значимістю своєї персони, натякнув, що він виконував обов'язки трапезита. Його претензії відповідали існуючому ста-

ну речей. Дійсно, раб міг виконувати ці обов'язки, але діяв він не самостійно, а від імені свого господаря [16, II, XIII, 4, § 3].

Лише одного разу знаходимо згадку про поручительство. В комедії «Три монети» поручителем виступає один із головних персонажів Лесбонік. У Римі було відомо три типи поручителів: «спонсор» («sponsores» від «sponsio» – клятва), «фідеіпромиссор» («fideipromissores») і «фідеіюссор» («fideiussores»). Судячи з терміна, вжитого Плавтом («spondi») [30, 427], мова йшла про поручительство «спонсора», а це означає, що зобов'язання поручителя погашалися після його смерті і на нащадків не переходили, максимальна сума, за яку міг поручитися спонсор, не могла перевищувати 20 тисяч сестерцій і, нарешті, у відповідності із законом Фурія (Lex Furia), відповідальність спонсора обмежувалася двома роками [8, с. 29-30]. Цей закон, правда, офіційно розповсюджувався лише на Італію, але й еллінські норми далеко від нього не втекли. В Афінах поручительство вважалося чинним протягом року [14, с. 484].

Досить цікаві відомості Плавт мимохідь навів у комедії «Вакхіди». В одному з фрагментів раб Хрізал зауважив, що його господар Нікобул тримає гроші в храмі Діани [23, 312]. Дійсно, храми досить активно використовувалися для депонування грошей, бо вважалося, що крім звичайної охорони, гроші клієнтів захищають і боги. Вище вже наводилась цитата з «Куркуліона» про те, що аргентарії зберігали гроші у храмі Кастора в Римі [25, 481]. Згаданий Плавтом храм Діани (на грецький манер Артеміди) був розташований в Ефесі і вважався одним із семи чудес світу. У 356 р. до н. е. він був спалений Геростратом, але був відновлений [10, с. 640-641]. В описуваний період храм Артеміди Ефеської був одним із найбільших і найнадійніших приміщень для зберігання грошей [14, с. 508].

Нарешті наведемо два фрагменти, в яких ідеться про чисто римські реалії, що не мають ніякого стосунку до грецьких міст. Вище вже згадувалася цитата з «Вакхидів» про те, що боржник Архідемід відмовлявся розраховуватися і виплатив свій борг лише перед судом претора [23, 270-271]. Про суд у претора згадують також трапезит Лікон [25, 376] і сутенер Каппадок [25, 721]. Дійсно, судочинство у боргових справах входило, поряд з іншим, до компетенції преторів, яких у часи Плавта в Римі було двоє: міський (praetor urbanus) і претор peregriniv (praetor peregrinus). Проте ні в Ефесі, де жив Архідемід, ні в Епідаврї, де відбуваються події комедії «Куркуліон», ніякого претора не було. Там, як і в інших грецьких містах, виконували свої обов'язки зовсім інші магістрати.

Інший фрагмент наведений у «Псевдолі». Один із головних персонажів Калідор бідкається, що взяти позику йому заважає «віковий закон» (annorum lex), бо, оскільки він не досяг 25 років (quinaviscenaria), йому ніхто не дає грошей у борг [29, 303]. Тут Плавт веде мову про закон Плеторія (Lex Plaetoria), прийнятий у 227 р. до н. е. У відповідності з цим законом був офіційно введений розподіл громадян на «maiores» і «minores». До другої категорії були віднесені особи до 25 років. Їм було

заборонено укладати угоди позики, для того щоб захистити їх від сваволі лихварів. Але ж дія цього закону розповсюджувалася на територію Риму і він не мав ніякого стосунку до грецьких міст.

Що ж дав нам аналіз творчості Плавта? Перше, що звертає увагу, – це велика кількість згадок в його комедіях про кредит. Враховуючи те, що Плавт не ставив завдання спеціально розповідати про кредитні відносини, можемо зробити єдино правильний висновок – кредит був настільки розповсюдженим явищем у Римі, що Тит Макцій змушений був згадувати про нього чи не у кожній комедії. Той факт, що Плавт брав готові сюжети у грецьких комедіографів, аж ніяк не заперечує цю тезу. Плавт брав ті сюжети, які були актуальними для римлян, бо інакше комедії не користувалися б такою шаленою популярністю.

Як видно зі змісту комедій, римляни часто позичали гроші, які використовували для різних потреб. Позики могли бути як відсотковими, так і безвідсотковими, причому у цьому випадку (як і нині) позика розглядалася як дружня послуга. Позики могли надавати як приватні особи, так і люди, що професійно займалися грошовими операціями. Серед цих останніх виділялися «процентщики», для яких надання позик було основним заняттям, і міняйли-банкіри, для яких надання кредитів під відсоток було важливим, але далеко не єдиним напрямком діяльності. Крім надання позик, банкіри брали гроші на депозит, проводили операції з поточними рахунками клієнтів, а також переказні операції. Механізм основних банківських операцій детально висвітлений у декількох комедіях. Крім того, Плавт побіжно згадує деякі незначні на перший погляд, але важливі для вивчення кредитних відносин деталі: місця розташування банкірів у Римі, застосування банківських книг і документів, депозитні операції храмів тощо.

Інформація, почерпнута в комедіях Плавта, дає багатий матеріал для аналізу і подальшої роботи над вивченням кредитних відносин у Римі і стане в пригоді дослідникам історії античного Риму.

Джерела та література: 1. Андреев В. Н. Структура частного богатства в Афинах V-IV вв. до н.э. // В. Андреев // ВДИ. – 1981. – № 3. – С. 21-47. 2. Глускина Л. М. Имущественные отношения и рабство в Аттике IV в. до н.э. по речам Исея // Л. М. Глускина // Проблемы социально-экономической истории древнего мира М.-Л., 1963. – С. 218-238. 3. Глускина Л. М. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. до н.э. / Л. М. Глускина – Л., 1975. – 178 с. 4. Дилите Д. Античная литература. / Перев. с литовского Н. К. Малинаускене / Д. Дилите. – М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина // 2003 <http://mgl.ru/ppr-5729> 5. Кац А. Л. Социальная направленность творчества Плавта / А. Кац // Вестник древней истории. 1980. – N 1. – С. 72-95. 6. Плавт Тит Макций. Комедии / Т. М. Плавт. – Т. 1. – М.: Искусство, 1987. – 670 с. 7. Смирнов К. М. Банки и банкирский депозит в Риме / К. М. Смирнов. – Одесса: Экономическая типография, 1909. – 191 с. 8. Сайко М. М. Еволюція кредитних відносин в античному Римі: поручительство і за-

става / М. М. Сайко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної і середньовічної історії. – Чернівці: «Прут», 2009. – Том I (27). – С. 20-35. **9.** Сайко М. М. Еволюція кредитних відносин в античному Римі: процентна ставка в царський період і епоху республіки) / М. М. Сайко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Прут, 2009. – Том 2 (28). – С. 36-52. **10.** Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского /Страбон. – М.: Наука, 1964. – 940 с. **11.** Фихман И. Ф. Введение в документальную папирологию /И. Ф. Фихман – М.: Наука, 1987. – 520 с. **12.** Blumner Hugo. Die romischen Privataltertumer / H. Blumner.- Munchen: Beck, 1911. – XI + 677 s. **13.** Boeckh August. Die Staatshaushaltung der Athener. – Bd. I. – Buch. 1-4 /A. Boeckh. – Berlin-Leipzig, 1925. – 732 s. **14.** Buchenschutz B. Besitz und Erwerb im Griechischen Alterthumer / B. Buchenschutz. – Halle, 1869. – 614 s. **15.** Ciceronis M. Tullii. Pro P. Sestio oratio // [On-line resource. Access mode: [http://www. thelatinlibrary.com/cic.html](http://www.thelatinlibrary.com/cic.html)]. Access – December 15, 2007. **16.** Domini nostri sacratissimi principis Justiniani digestorum [On-line resource. Access mode: // <http://www. thelatinlibrary. com/ Justinian/ digest. shtml>]. Access – December 16, 2007. **17.** Hullmann K. D. Handelsgeschichte der Griechen /K. Hullmann. – Bonn, 1839. – 272 s. **18.** Kraut Wilhelm Theodor. De argentariis et nummulariis commentatio / W. Kraut. – Gottingae, 1826. – 136 s. **19.** Livius Titus. Ab Urbe condita. [On-line resource. Access mode: <http:// www.thelatinlibrary.com/ livy/ liv. Shtml>]. Access – November 10, 2008. **20.** Madvig J. H. Verfassung und Verwaltung der romischen Staates. Bd. 2 / J. Madvig – Leipzig, 1882. – 805 s. **21.** T. Macci Plavti. Asinaria. [On-line resource. Access mode: <http://www. thelatinlibrary.com/plautus/ asinaria.shtml>]. Access – November 21, 2009. **22.** T. Macci Plavti. Aulularia [On-line resource. Access mode: // <http://www. thelatinlibrary.com/plautus/aulularia.shtml>]. Access – November 21, 2009. **23.** T. Macci Plavti. Bacchides. [On-line resource. Access mode: // <http:// www. thelatinlibrary.com/plautus/bacchides.shtml>]. Access – November 21, 2009. **24.** T. Macci Plavti. Captivi. [On-line resource. Access mode: // <http://www. thelatinlibrary.com/plautus/captivi.shtml>]. Access – November 21, 2009. **25.** T. Macci Plavti. Curculio. [On-line resource. Access mode: // <http://www. thelatinlibrary.com/plautus/curculio.shtml>]. Access – November 21, 2009. **26.** T. Macci Plavti. Epidicus. [On-line resource. Access mode: // <http://www. thelatinlibrary.com/plautus/epidicus.shtml>]. Access – November 21, 2009. **27.** T. Macci Plavti. Mostellaria. [On-line resource. Access mode: // <http:// www.thelatinlibrary.com/plautus/mostellaria.shtml>]. Access – November 21, 2009. **28.** T. Macci Plavti. Persa. [On-line resource. Access mode: // <http://www. thelatinlibrary.com/plautus/persa.shtml>]. Access – November 21, 2009. **29.** T. Macci Plavti. Pseudolus. [On-line resource. Access mode: // <http:// www.thelatinlibrary.com/plautus/pseudolus.shtml>]. Access – November 21, 2009. **30.** T. Macci Plavti. Trinummus. [On-line resource. Access mode: // <http:// www.thelatinlibrary.com/plautus/trinummus.shtml>]. Access – November 21, 2009. **31.** T. Macci Plavti. Truculentus [On-line resource. Access mode: <http://www. thelatinlibrary.com/plautus/truculentus.shtml>]. Access – November 21, 2009.